

Кайыпов С.Т.

«ГӨРУГЛУ» ЖОМОГУ ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН
ЭПИКАЛЫК САЛТЫНДА (Лингвофольклористикалык өнүт)

Кайыпов С.Т.

ЭПОС «ГЁРУГЛУ» В ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ ПАМИРСКИХ
КЫРГЫЗОВ (Лингвофольклористический аспект)

S. Kaiyrov

EPOS «GÖRUGLU» IN THE EPIC TRADITION OF THE
PAMIR KYRGYZS (Linguistic folklore aspect)

УДК: 398.21: 82-34 (575.2) (04)

Түркияда жашап жаткан памир кыргыздарынын арасынан жазылып алынган эпикалык тексттер алардын жомокчулук салтынын жергиликтүү өзгөчөлүктөргө бай экендигин ачык көрсөтүп турат. Алардын фольклордук казынасында эпикалык чыгармачылыктын архаикалык-баатырдык жана лиро-романтикалык жанрдык-стадиалдык тибине таандык мурастар кеңири айтылат да, ал эми тарыхый-баатырдык мазмундагы жомоктор дээрлик учурабайт. Айтуучулардын эстутумунда өзүнүн мурдагы сюжеттик-композициялык курамы менен толук сакталып калбаган, эл оозунда эки эпизоду гана айтылып жүргөн “Гөрүглу” жомогу мазмуну, аткарылышы өзгөчөлүгү жана тили жагынан башка эпикалык мурастардан кыйла обочолонуп, бөлүнүп турат. Бул макалада жомокчу Аашым Адыгузел Дәрийәбай уулунун айтуусунда жазылып алынган “Гөрүглу” жомогунун текстинин лингвофольклористикалык сыпаттамасы берилип, жомоктун памир кыргыздарынын эпикалык салтындагы орду тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: “Гөрүглу”, эпикалык салт, лингвофольклористика, жомокчу, вариант, версия.

Эпические тексты, записанные из уст памирских кыргызов, проживающих в Турции, наглядно показывают, что их эпическая традиция богата локальными особенностями. В основном, у них широко распространены наследия архаико-героического и лиро-романтического жанрово-стадиального типа эпического творчества, тогда как сказания историко-героического содержания вовсе отсутствуют. Особо отличительными чертами насыщены отрывки эпоса «Гөрүглу», которые представлены только двумя эпизодами, в виду того, что эпос не сохранился в памяти своих носителей в былой сюжетно-композиционной полноте. Эти два эпизода значительно отличаются от других эпических наследий памирских кыргызов как по своему содержанию, так и по манере исполнения, а также по языку. В данной статье дается лингвофольклористическая характеристика текста эпоса «Гөрүглу», записанного от сказителя Аашима Адыгузел’а Дариябай уулу, и излагаются выводы о месте данного эпоса в эпической традиции памирских кыргызов.

Ключевые слова: «Гөрүглу», эпическая традиция, лингвофольклористика, сказитель, вариант, версия.

The epic texts recorded from the lips of the Pamir Kyrgyz living in Turkey clearly show that their epic tradition is rich in local features. Basically, the heritage of the archaic-heroic and lyrical-romantic genre-stadial type of epic creativity is widespread among them, while the legends of the historical-heroic content are completely absent. Distinctive features are saturated with excerpts of the Goruglu epic, which are represented by only two episodes, in view of the fact that the epic was not preserved in the memory of its

bearers in its former plot and compositional completeness. These two episodes are significantly different from other epic legacies of the Pamir Kyrgyz both in their content and in the manner of performance, as well as in language. This article gives a linguo-folkloristic description of the text of the epic "Goruglu", written down from the narrator Aashim Adyguzel Dariyabay uulu, and outlines the place of this epic in the epic tradition of the Pamir Kyrgyz.

Key words: "Goruglu", epic tradition, linguo-folkloristics (Linguistic folklore), narrator, variant, version.

Эскертүү: Жомоктун оозеки тексти эл аралык транскрипция алфавити аркылуу кагазга түшүрүлүп, айрым өзгөчө тыбыштарды жазуу үчүн төмөнкү ариптер колдонулду: **Á á** – басым коюлган [a] тыбышы; **Ә ә** – [a] менен [e] тыбышынын ортосундагы ичке үндүү; **Ä ä** – [a] менен [o] тыбышынын ортосундагы жоон үндүү; **İ í** – [ы] менен [и] тыбышынын ортосундагы ичке үндүү; **Ü ü** – [y] менен [o] тыбышынын ортосундагы жоон үндүү; **Ğ ğ** – артчыл, жумшак [z] тыбышы; **Ң ң** – артчыл, каткалаң [x] тыбышы; **Қ қ** – артчыл, каткалаң [к] тыбышы; **Ң ң** – мурунчул [н] тыбышы.

Киришүү. Кыргыз эпикалык салты, жалпы түркологиялык масштабда алганда, кызыктуу, күтүлбөгөн, алиге чейин ишенимдүү илимий түшүндүрмөсү бериле элек маалыматтарга абдан бай. Мисалы, кыргыз эпикалык салтынын символуна айланган чыгармалардын ана башы, көп вариант жана версияга ээ, ал гана эмес, ар түрдүү жанрдык-стадиалдык деңгээл(дер)де айтылып келген “Манас” жомогун алсак, кыргыздардан башка түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгынан анын улуттук версиясы мындай турсун, *Манас* аттуу эпикалык ысымды да учуратууга мүмкүн эмес. Ошону менен бирге эле, дээрлик бүткүл түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгында кеңири учураган *Коркут*, *Алпамыш*, *Гөрүглу* сыяктуу каарымдардын эпикалык биографиясы негизги сюжеттик өзөгүн түзгөн жомоктук мурасты кыргыз эл оозеки чыгармачылык салтынан табуу кыйын. Ушунун өзү эле кыргыз эпикалык чыгармачылыгынын, башка түрк-монгол элдеринин эпикалык салты менен канчалык тектик (тарыхый-генетикалык) биримдикте келип чыгып, өнүгүп отурса да, өз алдынча тарыхый өнүгүп-өрчүү мыйзам ченемине ээ, оожалуунун өзгөчө улуттук жолун басып өткөн маданий казына экендигин көрсөтүп турат.

Кыргыз фольклорунун бүгүнкү кезге чейинки жыйналган, жарыяланган жана изилденген тексттер

системасына таянуу менен, дагы бир жолу тактап айта турган болсок, кыргыз эпикалык чыгармачылыгында *Коркут*, *Алпамыш*, *Гөрүүлү* сыяктуу, башка түрк элдеринин оозеки салтында маданий кодго айланып бүткөн монументалдуу образдар негизги каарыманы болуп катышкан эпикалык чыгармалар жок.

Ошентсе да, бул эпикалык каармандардын ысымдары кыргыз эстутумунан өз ордун таптакыр тапкан эмес дешке болбойт. Алардын айрым чыгармаларда бирин-экин аталып өткөндүгүн, кээде *Алпамыш* менен *Гөрүүлү* тууралуу сюжеттердин чекене үзүндүлөрүнүн фольклор жыйноочулар тарабынан катталгандыгын көрүүгө болот [6, 5-б.]. Бирок, ал тексттердин негизинде кыргыз фольклорунда бул жалпы түрк эпикалык каармандары тууралуу чыгармалар мурдатан айтылып келгенби же жокпу; айрым үзүндү түрүндөгү тексттер кыргыз эпикалык салтынын төл чыгармаларыбы, же кийинчерээк башка түрк элдеринин эпикалык салтынан, жазма булактардан өздөштүрүп алуунун натыйжаларыбы деген суроолорго так жооп берүүгө азырынча мүмкүн эмес.

Бул жагынан алганда, “Гөрүүлү” жомогунун памир кыргыздарынын айтуусунда, “Гөрүүлү” деген жалпы аталыш алдында жазылып алынган “*Токуз айван*” жана “*Дүүвөз хан*” аттуу эки бөлүмдөн турган эпикалык тексттин филологиялык мааниси абдан зор. Бул макалада аталган эки бөлүмдүн тилдик-стилдик жана фольклористикалык нуркун талдоо аркылуу жогорудагы суроолорго жооп издөө жана филологдор чөйрөсүн жаңы булак менен тааныштыруу аракети жасалат.

Негизги бөлүк. Памир кыргыздарынын Түркиянын Ван провинциясына (Van İli) караштуу Эржиш районунун (Erciş İlçesi) аймагында жашап жаткан бөлүгүнүн тили, оозеки чыгармачылыгы акыркы отуз-кырк жыл ичинде ар кыл өлкөлөрдүн түркологдору тарабынан, ар түрдүү методдордун негизинде жана түрдүү максаттар менен изилденип келе жатат. Ушул күнгө чейин дүйнөлүк түркологияда бул кыргыз этностук тобунун тилин, фольклорун, этнографиясын жана тарыхын изилдөө боюнча азын-оолак илимий маалыматтар топтолду десе болот [4; 8; 9]. Жалаң гана маалымат топтоо эле эмес, жыйналган материалдарды талдоо, илимий корутундулар чыгаруу жагынан да айрым жылыштардын болгондугун канааттануу менен белгилөөгө тийишпиз [1; 2; 3; 6; 7; 10].

Айрыкча, франциялык түрколог Реми Дордун (Rémi Dor) ысмын памир кыргыздарынын тили менен оозеки чыгармачылыгын чыныгы академиялык планда изилдөөгө чыйыр салган алгачкы окумуштуу катары атайын бөлүп айтуу илимий этиканын талабы болуп эсептелет. Анын кыргыз санат ырындагы “Ырда десең ырдайын...” деген ыр сабынан алынып аталган “Si tu me dis: Chante! Chante! ...” [4] аттуу доктордук диссертациясын жана узак жылдардан бери талбай

жүргүзүп келе жаткан изилдөөлөрүнүн негизги корутундуларын кыргыз салттуу маданиятын, тилин изилдөөгө гана эмес, жалпы эле кыргыз таанууга кошулган маанилүү салым катары баалоого болот [5].

Түркия түркологдорунун памир кыргыздарынын тилине, тарыхына жана фольклоруна болгон кызыгуусу бул кыргыз этностук тобунун бир бөлүгүнүн Түркияга Пакистан аркылуу келип жайгашуусунан кийин башталгандыгы жана бул багыттарда бир топ изилдөө иштеринин өтөлгөндүгү окумуштуулардын жарыялаган эмгектеринен көрүнүп турат [2]. Айрыкча, тилдик жана фольклордук материалдарды жыйноо, аларды магниттүү тасмага түшүрүп алуу жагынан абдан маанилүү иштердин аткарылгандыгын белгилөө абзел. Алсак, белгилүү түрколог, профессор Ахмет Бижан Эржиласун (Prof. Dr. Ahmed Bican ERCİLASUN) баш болгон түрколог-тилчилердин топтогон тилдик жана фольклордук бай материалдары али баштан аяк системалаштырылып чыгыла элек. Профессор К. Конкобаевдин бай тилдик жана фольклордук маалыматтарды камтыган магниттүү тасмалары да окумуштуунун жеке архивинде сакталган казына бойдон калып келе жатат. Бул материалдардын көптөгөн жаңы изилдөөлөрдүн негизин түзөрү, тарыхый-филологиялык маанисин эч качан жоготпой тургандыгы талашсыз. Азырынча, ал булактардын негизинде диссертациялар корголуп, макалалар жазылып, илимий форумдарда билдирүүлөр, баяндамалар гана жасалып келет [1; 7].

Ван провинциясында жашап жаткан памир кыргыздарынын тили, тарыхы, фольклору кыргыз калемгерлери тарабынан да азыноолак колго алынды. Көбүнчө, бул кыргыз этностук тобунун жалпы маданиятын калкка таанытуу максатында, ишенимдүү булактарга таянылбай жазылып, күндөлүк басма сөз беттерине жарыяланган популярдуу макала, кабарлардын арбын экендигин белгилөөгө болот.

Айрым бир илимий билдирүүлөрдү эске албаганда, памир кыргыздарынын эпикалык салты тууралуу академиялык изилдөө деңгээлинде жүзөгө ашырылган эмгектер аз болуп, көбүнчө, медиа кызматкерлеринин чет элдик изилдөөчүлөр жазган эмгектерди кыргыз, орус тилдерине жөнөкөйлөтүп которуу, алардын айрымдарын жарыялоо менен гана чектелгендигин көрөбүз.

Негизги маселени талкуулоого өтүүдөн мурда, памир кыргыздарынын тилин изилдөөгө арналган эмгектердин дээрлик бардыгына мүнөздүү болгон бир теориялык-методологиялык мүчүлүштүк жөнүндө айта кетүүнү зарыл деп эсептейм. Ал аталган эмгектердин дээрлик бардыгында булак катары колдонулган фольклордук тексттер менен күндөлүк пикир алышуу тилинин материалдары бири-биринен ажыратылбай, аралаш пайдаланылгандыгында. Башкача айтканда, бир кездерде тууралыгынан эч шек саналбаган: “элдик оозеки чыгармачылыктын тили – диалект,

адабий чыгарманын тили – адабий тил" деген жаңылыш теориялык-методологиялык калыптын алкагынан чыгуу аракети жасалган эмес.

Бүгүнкү күндө илимий изилдөөлөр мындай методологиялык парадигманын дайыма эле туура боло бербегендигин, фольклордук чыгармалардын тили “күндөлүк пикир, маалымат алуу жана берүү куралы” болгон тил менен көп жагынан бирдей эмес экендигин ачык-айкын далилдеди. Ошондуктан, биз бул макалабызда памир кыргыздарынын өкүлү, ошол кезде 72 жаштагы жомокчу **Аашым Дарыябай уулу Адыгүзелден** жазылып алынган “*Гөрүглу*” жомогунун тилдик бөтөнчөлүктөрүнүн айрым бир маселелерин азыркы диалектологиядагы “тилдин бардык диалекттеринин ортоктош шекили” (“наддиалектная форма языка”) деген пикирди жетекчиликке алуу менен талдаганда келип чыккан кээ бир ой-бүтүмдөрүмдү ортого салмакчымын.

“Гөрүглу” жомогу айтуучудан ар кайсы жылдарда ар кыл окумуштуулар тарабынан магниттүү тасмага тарттырылып алынган. [4, р. 498–519]. Бирок анын тили же фольклордук мааниси тууралуу илимий пикирлер айтылган эмес. Биз бул жерде булак катары өз колубуз менен ар кыл убактарда бир нече жолу кайталап жазып алган тексттердин ичинен 2000-жылдын 17-июнунда магниттүү тасмага алдырылып, кийин дыкаттык менен кагазга түшүрүлгөн текстке гана таянмакчыбыз.

Алдын ала айта кетүүчү нерсе, “Гөрүглу” жомогунда колдонулган тилдик каражаттар Ванда жашаган памир кыргыздарынын күндөлүк турмушта колдонгон тилинен тыбыштык системасы, лексикасы жана грамматикалык түзүлүшү боюнча адегенде эле көзгө урунган, олуттуу айрымачылыктарга ээ. Ал өзгөчөлүктөрдөн улам, алгач, бул жомок башка бир түрк тилинде жаралган жомоктун кыргыз айтуучусу тарабынан чала өздөштүрүлүп алып айтылып жаткан шекили сыяктуу көрүнүшү толук ыктымал. Бирок, жомоктун тилин илимий талдоого алып, айтуучу менен тыңшоочулардын пикирлерин угуп, башка фольклордук материалдарга да көз чаптыргандан кийин бул жомоктун кыргыз өнөрпоздору тарабынан көптөн бери айтылып келгендиги, ал эми тилиндик фактурасындагы байкалган бөтөнчөлүктөр закондуу көрүнүштөрдүн бири экендиги жөнүндөгү ойго түртпөй койбойт. Жомоктун тилдик каражаттарын талдоого алуудан мурда айрым жардамчы маалыматтарды да көңүлгө сала кетүүнүн жөнү бар.

Жомокчу Аашым Адыгүзел Дарийэбай уулу биздин жыйноочу катары берген: “Сиз “Гөрүглу” айтканда тыңшап отурган кыргыздардын ичинен, сөздөрүн түшүнбөй калдым деген бирөө-жарым болдубу?” деген сурообузга: “Жок, баары эле түшүнөт, айт дешет, айтып берем, түшүнбөдүм дегендерин уга элекмин” деп жооп берген. Андан ары тактоо үчүн, атайылап берилген: “Деги ушул айткан жомогунуз кыргызчабы?” деген суроону болсо: “Кыргызча эле, нимнеси

кыргызча эмес?” деп, кызуулануу менен, кагуу аралаш жооптогон. Айтуучу бул жомокту он эки жашында Умар деген бир жомокчудан үйрөнүп калганын, Умар болсо, өз кезегинде Көчөн аттуу Ыраң-Көл деген жерден туз сатып келген адамдан үйрөнгөндүгүн кошумчалаган. Демек, “Гөрүглу” жомогунун памир кыргыздарынын жомокчулук салтында көптөн бери айтылып келе жаткан, тилдик өзгөчөлүктөрүнөн улам эч качан өгөйлөнбөгөн оозеки мурастардан экендиги анык. [7, 9-10-бб.]. Жомоктун тилиндик өзгөчөлүктөрүн ачык көрсөткөн айрым үзүндүлөрүнө көңүл бурамы. Мисалы, “Токуз айван” бөлүмүнөн:

Тун нускада / Адабий тилде:

⁰⁵⁵⁵ Nəyzə kəmiştəy bolğan / Найза камыштай болгон.

Qızıl baştın köptüğü / Кызыл быштын көптүгү,
Cerdəgi çöptən köptü / Жердеги чөптөн көп эле.

Əni körgən bek Avaz / Аны көргөн бек Аваз,
– Ədirigə sədirig / – Адрига садриг,

⁰⁵⁶⁰ Men beyəcəl ölüpmən / Мен бейажал өлүпмүн.

Bu kızıl başka barsam / Бу кызыл башка барсам,
Qanim əm cərgə tüşməş / Каным да жерге түшпөс.

Men beyəcəl ölüpmən / Мне бейажал өлүпмүн,
Əcəl əydəp keliptir / Ажал айдап келиптир,

⁰⁵⁶⁵ Əcəl əydəp keliptir / Ажал айдап келиптир.

Hudəğa şükür kılib / Кудайга шүгүр кылып,
Tavaqal Alla deydi / Тобокел Алла дейли,
Tavaqal Alla deydi / Тобокел Алла дейли.

Keçəni күндүз kılib / Түндү күндүз кылып,

⁰⁵⁷⁰ Közlərin cıldız kılib / Көздөрүн жылдыз кылып... –

деген ыр саптарын алып көрсөк болот [6, 35-б.]. Бул үзүндүдөн памир кыргыздарынын күндөлүк сүйлөшүү тилине эч колдонулбаган тилдик каражаттарды учуратууга болот. Үзүндүдөгү: *нəйзə* (555), *кызыл баштын* (556), *көптүгү* (556), *бек* (558) *Аваз* (558) *мен* (560), *бейажал* (560), *бу* (565), *кызыл башка* (565), *барсам* (561) *эм* (562), *ажал* (564, 565), *əйдəп* (564, 565), *келиптир* (564, 565), *Худага* (566), *шүгүр* (566) *тавакэл*, (567, 568), *Алла* (567, 568), *күндүз* (569), *жылдыз* (570) деген, баары биригип 25 сөз Ванда жашап жаткан памир кыргыздарынын говоруна таандык болсо да, калган 18 сөз фонетикалык түзүлүшү, лексика-семантикалык мааниси жагынан сөз болуп жаткан говорго мүнөздүү эмес. Ал лексемаларды бул кыргыз тобунун күндөлүк пикир алышуу тилинде колдонулган шекилдери менен бирликте келтирели: *камыштəй* (555) – камыштай, *болгəн* (555) – болгон; *жердəги* (557) – жердеги; *чөптəн* (557) – чөптөн; *көптү* (557) – көп эле, көп эле; *əни* (558) – аны; *көргəн* (558) – көргөн; *өлүпмən* (560, 563) – өлүпмүн; *каним* (562) – каным; *жергə* (562) – жерге; *түшмəс* (562) – түшпөс; *дейди* (567) – дейт; *кечəни* (568) – кечени, түндү; *кылиб* (566, 569, 570) – кылып; *көзлəрин* (570) – көздөрүн. Ал эми, кандайдыр бир күтүлбөгөн нерсеге болгон таңданууну билдирген, кыргыз тилиндеки “капырай”, “ой тообо”, “эмне болуп кетти” деген сөздөргө жакын маанидеги, парс тилинен кирген “*Адрига садриг*” (559) сөз айкашы памир кыргыздарынын

оозеки речинде эч качан колдонулбаган каражаттардан.

Памир кыргыздарынын тилине мүнөздү болгон сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү, морфологиялык курамы кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисине (Б. М. Юнусалиев), анын ичинде Памир-Алай тоолорунун койнунда жашаган кыргыздардын говорлоруна өтө жакын экендиги ачык эле көрүнүп турат. Айрыкча, [ə] тыбышынын активдүү колдонулушу (*нэйзэ, эжэл, бейэжэл, эйдэн*) жана *дагы* маанисиндеки *эм* жандоочунун, ошондой эле, *де-* этишине чакчыл *-й* мүчөсү, андан соң үчүнчү жактын *-т* мүчөсү уланып, адабий тилде *дейт* түрүндө колдонулган этиштин *дейди* шекилинде болушу мына ушул жыйынтыкты чыгарууга түрткү берет.

Ал эми, өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, памир кыргыздарынын тилине жана жалпы эле кыргыз говорлоруна жат сыяктуу көрүнгөн сөз жана сөз айкаштарынын фонетикалык жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн бул кыргыз тобу гана эмес, жалпы кыргыз говорлорунун материалдары менен да толук түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Аларга шекилдеш болгон фонетикалык бирдиктерди, морфемаларды жана лексемаларды тектеш тилдердин фонетикалык жана лексикографиялык казынасынан учуратууга болот. Алсак, "*болган*" сөзүнүн акыркы муунундагы [ä] – артчыл, басым менен айтылган тыбыш кыргыз говорлоруна, анын ичинде памир кыргыздарынын говоруна да таандык көрүнүш эмес. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинин говорлорунда атоочтук *-ган* мүчөсүнүн *-гән, -ган, -гон, -гөн, -кән, -кан, -кон, -көн* шекилдери учуратууга болот. Анткен менен, жогорудагыдай түрдө колдонулган учуру азырынча диалектологдор тарабынан каттала элек. Ушуну менен бирге, *өлүмән-, түшмәс-, көзләрин* ж.б. сөздөрдүн эш шекилдери түрк тилдеринин карлук тобунан табууга болсо, *көптү* (көп иди / көп эде / көп эле) сөзүнө жакын формаларды огуз тобунан табууга болот. Бул өзгөчөлүктөрдүн кайдан келип чыккандыгын көрсөтүү үчүн жомоктун тилин толук бойдон башка түрк тилдери менен атайын салыштырып изилдеп чыгуу зарыл экендиги маалим. Бирок анын өз алдынча изилдөө катары ишке ашырылышы шарт. Биздин максатыбыз "Гөрүгү" жомогунун тилдик өзгөчөлүктөрү памир кыргыздарынын тили, ал турсун жалпы кыргыз говорлору менен гана чектелбей, түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобунун да чегинен чыгып, карлук жана огуз топторуна таандык болгон айрым белгилерди алып жүргөндүгүн кыскача белгилөө болуп саналат.

Ушуга байланыштуу, кыргыз тектүү Кытай профессору, белгилүү фольклорчу Мамбетурду Мамбетакундун байкоолорун да эске алуу кажет. Ал: "Памир кыргыздарына өзбек, тажик, уйгур маданияттарынын таасири бир кыйла терең болгон. "Гөрүгү султан" сыяктуу дастандар кыргыздар арасында нукура кыргыз тилинде жана өзбек тилинде айтылат. Айрым

учурларда эки тил аралаш колдонулат. Бул ошол дастанчынын кайсы тилде айткысы келгенине да байланыштуу. Мисалы, Кашкар аймагы Ташкоргон тажик автоном ооданы Көкжар кыргыз улуттук айылынын тургуну Абды Кадыркул "Гөрүгү султан"дын баянын кыргызча, ырын өзбек-уйгурча айтып берди" – деп жазган [10, 160-б.].

Функционалдык жактан алганда, "Гөрүгү" жомогунун тили – эпикалык стиль өзгөчөлүктөрүн алып жүргөн, калыптуу, формулалуу тил. Анын текстинен кыргыз жомокторунда кеңири учураган сүрөттөө каражаттарын да көрүүгө болот. Мисалы, ошол эле "Токуз айван" бөлүмүндөгү:

Түп нускада / Адабий тилде:

Jāzildi yə jāzildi / Жазылды йа жазылды,
Jardın bouru qāzildi / Жардын боору казылды.
Ərəndəy aǵzi açildi / Арандай оозу ачылды,
Aq göbügü çəçildi / Ак көбүгү чачылды.
⁰⁴⁵⁰ Oozlari gürtilab / Ооздору гүртүлдөп,
Bul qoyəndəy bultullab / Бул коёндой бултулдап,
İtelgideg intiləb / Ителгидей ынтылып,
Qarçığadek qaçirib / Карчыгадай качырып,
Çadı bār çar dərədeg / Чаты бар чар дарадай,
⁰⁴⁵⁵ Sourusu çoñ gemədeg / Соорусу чоң кемедей,
Özi şaxar qaladay / Өзү шаар каладай,
Üstündəgi egəsi / Үстүндөгү ээси
Məkkədən kelgən baladay / Меккеден келген баладай,
Məkkədən kelgən baladay / Меккеден келген баладай, – деген ыр саптары [6, 31-б.] "Манас" баш болгон кыргыз баатырдык жомокторунда кеңири колдонулган эпикалык формулалардан болуп саналат. Айрыкча, "Ителгидей ынтылып, Карчыгадай качырып (камынып, кагынып)" деген салыштыруулар аттын, баатырдын кыймыл аракетин, кээде психологиялык абалын чагылдырууда кеңири пайдаланылат. Бул жерде да дал ошондой – батырдын атынын чуркап бараткан учуру баяндалып жатат. Айрымасы – тексттеги стилдик каражаттардын фонетикалык жана грамматикалык шекилинде, түзүлүшүндө.

Кыргыз эпикалык салтында баатырларды жана алардын минген аттарын түрдүү кырдаалда сүрөттөө мүнөздүү. Жогорудагы мисал күлүктүн чуркап бараткан учурун чагылдырса, төмөнкү саптар анын статикалык абалын чагылдырат:

Түп нускада / Адабий тилде:

– Elgə minsəm ziynətim /– Элге минсәм зыйнатым,
⁰⁴³⁰ Çölgə minsəm qanatım / Чөлгө минсәм канатым,
Çölgə minsəm qanatım / Чөлгө минсәм канатым,
Əylənəy ǵaz qanatım / Айланайын каз канатым,
Əylənəy ǵaz qanatım / Айланайын каз канатым;
Qızdan kılıg atım / Кыздан кылыктуу атым,
⁰⁴³⁵ Mervet köküllüg atım / Бермет көкүлдүү атым,
Zumrat quyruǵluǵ atım / Зумрут куйруктуу атым,
Zumrat quyruǵluǵ atım / Зумрут куйруктуу атым.
Çapsa payın ırməgən / Чапса бутун урбаган,
Egəsin jouǵə berməgən / Ээсин жоого бербеген [6, 30-б.].

"Гөрүглу" жомогунун айрым бөлүктөрүнөн эпикалык гиперболага негизделген көтөрүңкү, салтанаттуу стилди да учуратууга болот. Мисалы:

Түп нускада / Адабий тилде:

İnəmini zor bergən / Белектерин чоң берген.

⁰⁰³⁵ Jora külüg at bergən / Жолдош күлүк ат берген, Jarağ-jabdiğ, eer bergən / Жарак-жабдык ээр берген.

Қават-қават тон берген / Кабат-кабат тон берген,

Қатар-қатар нар берген / Катар-катар нар берген,

Nar üstügə zər bergən / Нар үстүнө зар берген,

⁰⁰⁴⁰ Jarağ-jabdiğ, eer bergən / Жарак-жабдык, ээр берген.

Əni körgən xan ləyli / Аны көргөн хан лайли,

Қырг алты жігәдәyli / Кырк алты жыгадайлуу,

Хошу-хошвақ боләdi / Кошу-кошубак болот,

Қақа-қақа күләdi / Хаха-хаха күлөт, –

деген саптар да [6, 16-6.], фонетикалык жана лексикалык айырмачылыктарды эске албаганда эпикалык маанайды чагылдыруу жагынан кыргыз баатырдык жомокторунун көтөрүңкү эпикалык стилин эске салбай койбойт.

Кыргыз жомокторунун эң башкы стилдик бөтөнчөлүктөрүнүн бири алардын текстинде паремиологиялык бирдиктердин өзгөчө бир стилдик каражат катары жыш колдонулушу болуп саналат. Алардын ичинен *алкыш* менен *карғыш* өтө ыктуу жана активдүү колдонулган тил ресурстарынан десе болот. Төмөнкү мисал "Гөрүглу" жомогунун да көркөм стили дал ушундай бөтөнчөлүктөргө ээ экендигин көрсөтүп турат:

Түп нускада / Адабий тилде:

– Barğaniñ bāzar bolsun / – Барганың базар болсун,

Kelğəniñ gülzər bolsun / Келгениң гүлзар болсун,

Peşənəñ xudāy ačsın / Пешенең кудаы ачсын,

Şədvən babañ şəylənsin / Шадван бабаң шайлансын,

⁰³⁸⁵ Kılıcıñnan qan çəçsin / Кылычыңдан кан чачсын,

Duşman qolu bəylənsin / Душман колу байлансын,

Süyü kör bəlogərdən / Сүйөй көр, балогардан,

Mədət qıl Şaximərdən / Метет кыл, Шахимардан.

Daut uulu Sulayman / Даут уулу Сулайман,

⁹³⁹⁰ Dərđiñgə dərmən bersin / Дартыңа дарман берсин.

Dərđiñgə dərmən bersin / Дартыңа дарман берсин.

Čöl egəsi kırk çiltən / Чөл ээси кырк чилтен,

Jalğız qüzumnu saqla / Жалгыз козумду сакта.

Omin, allauhaqbar, – dep / Омин, аллауакбар деп,

⁰³⁹⁵ Pata bergən Görüglü / Бата берген Гөрүглу [6, 28-29-б.].

Байыркы ишенимдерге таандык түшүнүктөр менен бирге Ислам дини аркылуу келип кирген ысымдардын да болушу; байыртан *алкыш* деп аталып келген салттуу паремиологиялык жанрдын Курандын алгачкы сүрөсүнүн таасири астында *пата* (Аль-Фатиха) деп аталып калышы ж.б. маалыматтар чыгарманын узак тарыхый жолду басып өтүп, ар түрдүү идеологиялардын таасири алдында калыптанган, көп катмардуу көркөм мурас экендигинен кабар берет.

Корутунду. Ошентип, жогоруда айтылгандардын негизинде, канчалык полемикалуу болсо да, төмөнкүдөй бүтүмдөрдү чыгарууга болот:

1. "Гөрүглу" жомогунун тилдик каражаттар системасында памир кыргыздарынын говору гана эмес,

жалпы кыргыз диалектилеринен учуратууга мүмкүн болбогон фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык бирдиктердин бар экендиги анык. Оозеки жашап келген жомоктун текстинде мындай өзгөчөлүктөрдүн болушу таң каларлык нерсе эмес. "Гөрүглунун" тили да, *фольклордук чыгармалардын тили диалект эмес, андан бир тилдин бардык диалектилеринин өзгөчөлүктөрүн кездештирүүгө болот* деген теориялык көз карашты колдогондордун пайдасына кызмат кылууда.

2. "Гөрүглу" жомогунун көркөм стилиндеги памир кыргыздарынын говорунда колдонулбаган сөз, сөз айкаштары жана грамматикалык формалардын жыш учурашы, алардын жалпы кыргыз диалектилерине да жат экендиги; айрым тилдик каражаттардын түрк тилдеринин карлук, огуз тобуна караштуу тилдерге кайрылуу менен гана түшүндүрүгө мүмкүн экендиги эпикалык салттын жана эпостук стилдин негизги принциптерине карама-каршы келбегендиги тууралуу ой-бүтүмдүн жаралышына жол ачат. Демек, *түрк элдери күнүмдүк пикир алышууда колдонгон тилден башка да, көркөм чыгармаларды жаратуу үчүн баарыга, түрк тектүү элдердин кеңири катмарына түшүнүктүү болгон, көтөрүңкү стилге эгедер, эпикалык тил шекилин колдонгон* деп болжолдоого болот. Мындай болушу түрк тилдеринин бири-бирине бардык жагынан эң жакын болгондугу, жарыш колдонулгандыгы менен түшүндүрүлөт.

3. "Гөрүглу" жомогунун стили бардык кыргыз жомокторундагыдай эле, көтөрүңкү маанайга ээ, кышилерге жана калыптарга бай. Гипербола, салыштыруу, эпитет жана метафоралар текстке эпикалык дем тартуулаган көркөм каражаттардан болуп саналат. Эпикалык кайталоолор сыяктуу ретардация каражат жана ыкмаларына да кеңири орун берилген.

4. "Гөрүглу" жомогу памир кыргыздарынын фольклордук мурастарынан болуу менен бирге, жалпы кыргыз эпикалык салтынын бир көрүнүшү экендигинен шек саноого болбойт. Жалпы кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында "Гөрүглу" жомогунун кара сөз түрүндөгү кыскача варианттары гана катталып, мындай баштан аяк ыр түрүндөгү тексттин али жазылып алына электигин эске алсак, бул мурастын мааниси андан бетер арта түшкөнсүйт.

5. "Гөрүглу" жомогунун тилин, стилин, сюжеттик-композициялык курамын, образдар системасын, анда чагылдырылган мезгил жана мейкиндик категорияларынын поэтикасын башка түрк элдеринин эпикалык мурастары, айрыкча, Гөрүүлунун эпикалык биографиясын баяндоонун негизинде келип чыккан вариант жана версиялар менен салыштырып изилдөө жалпы түрк эпикалык чыгармачылыгынын сырлырын ачууга көмөкчү болот. Алдыда бул жомокко байланыштуу булактарды жыйноо жана аларды ар тараптуу изилдөө милдети турат.

6. "Гөрүгүлү" жомогунун памир кыргыздарынын арасында айтылып келиши ал этностук топтун эпикалык чыгармачылык салтынын өзгөчө маданий байланыштардын контекстинде өнүккөндүгүн көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Çetin Pekacar. Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağızı / Doktora tezi / Tez Danışmanı Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. – Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı, 1995. – 488 s.
2. Dursun Yıldırım. Pamir’de Bir Kırgız Destanı “Olcobay minen Kışımcan” // *Dursun Yıldırım. Türk Bitiği: Araştırma/İnceleme Yazıları*. – Ankara: Akçağ, 1998. – 343 s. (makale: 158–168 s.).
3. Nazif Shahrani. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to closed frontiers and war / With a new preface and epilogue by the author. – Seattle and London: University of Washington Press, 2002. – 304 p.
4. Rémi Dor. “Si Tu Me Dis: Chante! Chante!” ... Documents Pour Servir a la Connaissance de la Tradition Orale Des Kirghiz Du Pamir Afghan: These pour le Doktorat Es-Lettres par Rémi Dor Presentee le 22 Desembre 1980. – Paris, 1980. – T. 1. – 602 p.
5. Rémi Dor. Contribution a l’etude des Kirghiz du Pamir Afghan (Cahiers Turcica, 1). – Paris, 1975. – 341 p.
6. Sulayman Kayırov. Göruğlu Destanı (Pamir Kırgızlarının Versiyonu): Bilimsel Derleme ve Lengüofolkloristik Gözlem Örneği / Ardahan Üniversitesi Yayınları, No: 8. – Ankara, 2015. – 128 s.
7. Sulayman Kayırov. Ethnological Review of the Van Kyrgyz // *International Journal of Central Asian Studies*, Seoul, 2010. – Volum 14. – P. 181-199.
8. Кайыпов С. Т. Түркияда жашаган памир кыргыздарынын кошоктору: Лингвофольклористикалык булак катары: Изилдөө жана Текст. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2017. – 558 б.
9. Кайыпов С. Т. Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингвофольклористикалык булак катары. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2017. – 566 б.
10. Мамбеттурду Мамбетакун. Кыргыз эл ооз адабиятынын памир мектеби. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2009. – 348 б.